

הרומן "במדרון" וזיקתו לברנר

תאריכים

ספרות הנשים העברית, ספרות ארץ-ישראלית, ברנר המספר וברנר המסאי, השפעה ספרותית.

תקציר

הרומן "במדרון" של הסופרת נחמה פוחצ'בסקי (נפ"ש) היה גנוז בעיזבונה הספרותי במשך שבעים שנה והוא נדפס השנה על-ידי ניניה, משום כך לא ניהל שיח ספרותי-תרבותי-אידיאי עם בני דורה. גם אחרי שנים אפשר לשחזר את הנסיבות לכתובת הרומן וגם את הסיבה לעיכוב פרסומו על-ידי המחברת, סופרת, איכרה ופעילה בולטת לשיפור מעמדן של הנשים בעליות הראשונות ומראשונות סיפורת הנשים העברית. הרומן נכתב כתגובה לשתי יצירות שפרסם ברנר בשנתיים הראשונות אחרי עלייתו לארץ: הנובלה "בין מים למים" (1910) והמסה "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו" (1911). כשם שכתבה את הרומן בזיקה לפרסומו אלה של ברנר, כך גם החליטה לעכב את פרסום הרומן עקב הירצחו של ברנר ב-1921.

* נחמה פוחצ'בסקי: "במדרון", הוצאת ספרי עיתון 77, 2004, 236 עמ'.

** נוסח מקוצר של מסה זו התפרסם לראשונה בכתב-העת "האומה" חוברת 155, מרץ 2004.

מבוא

במשך שבעים שנה נשמר כתב-היד של הרומן "במדרון" על גרסאותיו השונות ברשות צאצאי משפחת פוחצ'בסקי, מהמשפחות הוותיקות בראשון לציון, והדפסתו היא אירוע חשוב בתולדות הספרות העברית הארץ-ישראלית. העדות היחידה לתוכנו של הרומן נמסרה למתעניינים על-ידי שתי חוקרות של הספרות העברית, שלהן עניין מיוחד בהתפתחות ספרות הנשים העברית בראשית המאה העשרים: נורית גוברין ויפה ברלוביץ. שתי החוקרות קראו את כתב היד ומעדותן על תוכנו הצטייר, שההגשמה של התחייה הלאומית-ציונית בארץ ישראל בתקופת העליות הראשונות תוארה בעלילת הרומן בצבעים קודרים ומעמדה של ייאוש וספק ביחס לסיכוייה להצליח, וממש כשמו של הרומן היא נמצאת במדרון. יתר על כן: הרומן מותח ביקורת קשה על המתרחש במושבות, ואיננו מצביע על מוצא אפשרי מהמצוקה עבור התמימים שנענו לקול שקרא להם לעלות לארץ ולקחת חלק בבנייה. התרשמות זו של שתי החוקרות העלתה מיד בזיכרון את פסק-הדין הקשה של ברנר, במאמר "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו" (תרע"א – 1911), בנוגע ליצירות שכתבו הסופרים שפעלו בארץ ישראל בתחילת המאה העשרים.

הטיעון המרכזי של ברנר באותו מאמר היה שהיצירות "שרוח ארץ-ישראל שורה עליהן" נגועות בתמימות. התיאורים שבהן על החיים בארץ הם כוזבים ודומים זה לזה, כי כולן נכתבו "מנקודת השקפה אחת: זו של התקווה הלאומית". בין שהכותבים "מצלצלים בתוף של התחייה המתנפחת" ובין "מקוננים על החומר האנושי הגרוע לבניין-הארץ - הצד השווה שבהם, שכולם 'ציוניים', במובן הצר של המילה, שלכולם אמת-המידה האחת - החברתית". לפיכך הסיפורים הנכתבים על החיים בארץ-ישראל הם אפולוגטיים ודלי-ערך מהבחינה האמנותית. את כישלונם של הסופרים הכותבים על החיים בארץ-ישראל כתיבה ז'אנרית כזו הסביר ברנר באופן הבא: "עד עתה אין מקום בעצם לז'אנר מחיי פלשתינה", כי בחיי הישוב היהודי החדש והצעיר הזה "עדיין אין קביעות וטיפוסיות". נורית גוברין¹ שבדקה את ההשפעה שהייתה למאמר הזה של ברנר על הכותבים בני העלייה השנייה והשלישית קבעה בצדק, "שהמאמר בלם את הרצון להתמודדות, באמצעות הספרות, עם המציאות הארץ-ישראלית, ועיכב התמודדות זו במשך שנים לא-מעטות. בהשפעתו ברחו הסופרים וברחה הספרות מן המערכה ופנו לדרכים אחרות ולתחליפים, ורק כעבור שנים העזו לחזור ולעשות את המציאות האקטואלית חומר לכתובה".

¹ גוברין, נ. (1978), **מפתחות**, הקיבוץ המאוחד, עמ' 9-19.

כזכור, ברנר עצמו לא עמד במסקנה של מאמרו זה, וכמספר לא הדיר את עצמו מהכתיבה על החיים בפלשתינה למרות שעדיין לא היו בהם "קביעות וטיפוסיות". היצירה הראשונה שכתב אחרי שעלה ארצה ב-1909 הייתה הנובלה "בין מים למים", שראתה אור ב-1910 כשנה לפני פרסום המסה השוללת את הסיפורת על המציאות הארץ-ישראלית. ברנר עצמו הגדיר את הנובלה הזו, על פי עדות העורך שאליו שלח אותה לפרסום, פישל לחובר, כ"סיפור מחיי בני הארץ" (העדות נדפסה בקובץ ד' של "גנזים"). בספרו "גל חדש בסיפורת העברית" (1971) יישב גרשון שקד את הסתירה הזו בין ברנר המספר לברנר המבקר בעזרת הטענה, שצריך להבדיל בין הסופרים הארץ-ישראליים הנאיביים כמשה סמילנסקי, שלמה צמח, מאיר וילקנסקי, שלמה רייכנשטיין לסופרים האירוניים כמו ברנר, עגנון וראובני. המספרים האירוניים חפים מחטאי הכתיבה של הז'אנר הארץ-ישראלי.²

ואכן תיאור המציאות בארץ-ישראל בנובלה "בין מים למים" של ברנר הוא קודר ביותר, והוא אינו מותיר לגיבורים מוצא כלשהו מהמצוקות האישיות שלהם, כשם שהוא איננו חוזה תקווה למפעל ההתיישבות של תנועת התחייה במולדת. ברנר אכן לא נמנע מכתובת "סיפור מחיי בני הארץ", אך כתב אותו במגמה סותרת ל"ז'אנר הארץ-ישראלי", שעליו מתח ביקורת כה קשה ברשימות הספרות שפרסם בעת שכתב את הנובלה.³

עד פרסומו כעת לראשונה של "במדרון", כל מי שהסתמך על התמצית מתוכנו של החוקרות נורית גוברין ויפה ברלוביץ, יכול היה לשער, שבהשפעת המאמר של ברנר כתבה גם נחמה פוחצ'בסקי נפ"ש (כמוהו, סיפור אנטי-ז'אנרי לז'אנר הארץ-ישראלי, סיפור קודר, רווי ביאוש, המתאר את הגשמת התחייה בארץ ישראל כמידרדרת במדרון אל הכישלון הבלתי-נמנע. ולא היא! כעת, אחרי שהרומן הופיע מתברר שנפ"ש כתבה את "במדרון" כתגובה הן לנובלה של ברנר "בין מים למים" והן למאמרו "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו". חשיפת הקשר בין "במדרון" לשתי יצירותיו אלה של ברנר, תסייע לפענח שתי תעלומות הקשורות ברומן "במדרון": 1. מועד תחילת כתיבתו 2. הסיבה לעיכוב הדפסתו לאחר שהשלימה אותו. בהמשך יתברר שאת שתי ההחלטות, לכתוב רומן זה וגם לדחות את הדפסתו, קיבלה נפ"ש בהשפעת אירועים בתולדות חייו של ברנר.

² שקד, ג. (1971), **גל חדש בסיפורת העברית**, ספריית פועלים עמ' 29-30.

³ ראה בספרו של יצחק בקון: בקון, י. (1981), **בשנה הראשונה**, פפירוס, עמ' 65-90, וכעבור שנה גם במאמר "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו".

ויכוח סמוי עם ברנר

הרומן "במדרון" של נפ"ש לא נטל חלק, כמובן, בוויכוח שהתעורר בארץ ובמרכזים הספרותיים של הספרות העברית מחוץ לארץ-ישראל בעקבות פרסום הנובלה "בין מים למים" והמאמר על הז'אנר הארץ-ישראלי. בהמשך יובהר, כי בשנים שבהן התלהט הוויכוח סביב שני פרסומיו אלה של ברנר, נפ"ש רק התחילה בכתיבת הגרסה המוקדמת לרומן שלה. ועד שהשלימה מ"גרסת המכתבים" (המוקדמת הזו) את "הגרסה המשפחתית" המודפסת, ששוכפלה והופצה בקרב בני משפחת פוחצ'בסקי שעל בסיסה גיבשו ניניה, ד"ר אורה עשהאל ועו"ד עצמון יניב, את הנוסח הנוכחי של "במדרון", כבר דעך הוויכוח שהתעורר בעקבות פרסומיו הביקורתיים של ברנר על ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל ועל יצירותיהם של הסופרים הארצישראליים. בכל מקרה, הדפסתו של הרומן כעת, אחרי שהיה גנוז בכתב-יד למעלה משבעים שנה, מאפשרת להוכיח שפרסומיו הביקורתיים האלה של ברנר הם שהניעו את נפ"ש לכתוב את הרומן.

קביעה זו מצריכה לברר תחילה, אם ברנר ונפ"ש נפגשו במהלך אותן אחת עשרה השנים שעשה ברנר בארץ, בין שנת עלייתו ב-1909 לשנת הירצחו בשנת 1921. ברשות עו"ד עצמון יניב, הנין של נפ"ש ואחד ממנהירי "במדרון", מצויה הקלטה של סבו, עשהאל, משנת 1968 המסוגלת להשיב על כך. עשהאל, בנה הבכור של נפ"ש, היה בן 75 כאשר ההקלטה בוצעה, והוא מספר בה כי זכור לו שברנר היה מבאי ביתם. עשהאל הוקלט כחמישים שנה אחרי שביקור כזה של ברנר בבית הוריו היה יכול להתרחש, לפיכך קשה לדעת אם דייק בפרט זה משנות נעוריו בבית-אמו. אם ברנר אכן ביקר מספר פעמים בביתם, כיצד לא נותרה עדות כלשהי על הביקורים האלה ברשימותיו של ברנר? ומדוע אין נפ"ש מוזכרת כלל במאמריו ובמכתביו, שבהם דן בסופרים ובענייני ספרות, אף שסיפוריה ומאמריה נדפסו עד אז בבימות הספרותיות המרכזיות שהיו באותה תקופה וסיפוריה המוקדמים גם כונסו ונדפסו אז בקובץ הראשון שלה "ביהודה החדשה" (1911)?

באין תשובה חד-משמעית על השאלה, אם הייתה היכרות אישית או ספרותית בין נפ"ש וברנר, צריך להסתפק במסקנה, שאילו הכיר ברנר את הסיפורים שכללה נפ"ש בקובץ "ביהודה החדשה" היה מכליל גם אותה ברשימת סופרי הז'אנר הארץ-ישראלי, הסופרים הנאיביים שחטאו בכתיבה ציונית וחברתית מדי לטעמו. לעומת זאת אין ספק שנפ"ש הכירה את הנובלה "בין מים למים של ברנר" של ברנר וגם את מאמרו מעורר המחלוקת "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו", שהתפרסם ב"הפועל הצעיר" - בימה מרכזית של חוגי הפועלים, "השמאל" של אותם ימים. ולפיכך כשהציבה את כותרת

המשנה "רומן ארצישראלי" תחת השם "במדרון", התריסה נגד מסקנתו של ברנר ואולי גם ביקשה להוכיח שטעה וההוויה הארץ-ישראלית הייתה ראויה לשמש נושא ליצירותיו של הסופר העברי בכל שלב של התגבשותה, גם כשהייתה עדיין ללא "קביעות וטיפוסיות" כטענת ברנר, ובוודאי אחרי שהתגבשה בזכות הישגיה ועל אף כישלונותיה.

התגרות כזו במסקנתו של הבולט מקרב מחנה השמאל של אותם ימים התאימה להכרה האיכרית-ימנית של נפ"ש, זו ההכרה שהשמאל גינה אותה כנצלנית ובוועזית, כשהוא מייחס לבעוז, הדמות האצילה ממגילת רות, את חטא הניצול של העמלים על-ידי בעל-הקרקעות. היא גם התאימה לאישיותה הדעתנית והבלתי-מתפשרת בשאלות החיים ובשאלות הספרות. ההנחה שבכותרת המשנה הגיבה נפ"ש בהתגרות על מסקנתו של ברנר במאמר "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו" אינה נשענת על השערות. תימוכין להנחה זו אפשר למצוא גם בגוף הרומן "במדרון".

"מה בעצם עושה סופר?"

במספר הזדמנויות דנים גיבוריה של נפ"ש בינם לבין עצמם וביחוחיהם עם אחרים בעבודת הסופר ובמטרותיה של הספרות, ובכל הפעמים שנושאים אלה נדונים בעלילה הם תומכים בדיוק במה שברנר שלל במאמרו. מלכה פריש, הגיבורה הנשית של הרומן, אינה נכנעת למצבה החומרי הקשה ולא למפח-הנפש שספגה משלום שך, שהעדיף על פניה את חברתה פנינה פרלמן. להיפך: הסבל מחשל אותה, היא מתאמצת לעבוד, לסייע לאחרים שמצבם קשה משלה, לנהל בתנאי המצוקה של חייה אורח-חיים אסתטי וגם לספק את הנפש ביפי מראות הטבע של הארץ ובקריאת ספרים. כאוהבת ספר היא דנה באחת ההזדמנויות בשאלה הבאה: "מה בעצם עושה סופר? הוא לוקח חתיכת חיים, גוזר אותה מן ההווי ומכניס לתוך מסגרת הנקראת ספר" (104).

הגדרה זו של מלכה פריש על החומרים שמהם צריכה הספרות להתפרנס נתמכת בדברים שאומרת פנינה פרלמן בשיחותיה עם שלום שך, שהוא סופר בתחילת דרכו ולבטיו ככותב הם גדולים. הביקורת של פנינה על סיפוריו היא מפורשת: "ריח גלות" נודף מהם. וכדי להפיג מעט את חומרת המשפט הספרותי שלה היא מוסיפה, "שאמנם ישנם ניצוצי כישרון בציוריו ואם יוסיף לכתוב, עוד ייתן לנו פעם יצירה ארץ ישראלית אמיתית". דבריה אלה של פנינה משלימים ומפרשים את דעתה של מלכה: לא כל "חתיכת חיים" ראויה לשמש את מי שכותב בארץ-ישראל, אלא זו המשקפת את הווי החיים הנרקם בארץ. ההבדל בין ספרות הנגועה ב"ריח גלות" לספרות ארץ-ישראלית נדון בהרחבה בנובלה של ברנר וגם שם הדיון קשור בדמות של סופר, דוד יפה, שאף הוא

כשך יורד לבסוף מהארץ. הנימוקים של שניהם לנטישת הארץ הם שונים, כי כמו שאר הדמויות והסצינות ב"במדבר", שלהן מקבילות בנובלה של ברנר, עיצבה נפ"ש גם את שלום שך כתשליל לגיבורו של ברנר, דוד יפה. במענה לפרוגנוזה של פנינה על סיכויי לכתוב בעתיד "יצירה ארץ-ישראלית" מסביר שלום שך: "אני לא מאמין בזה, מפני שיותר מדי חזקים הם השורשים, שדרכם ינקה נפשי את הלחות של מולדת אחרת, וכאן, בארץ זו, הריני תלוש מן הקרקע ותלוי על בלימה", להסבר הזה של שך הנמסר בדיבור ישיר נוסף הסברו במסירה עקיפה: "בשבתו בערב אל שולחנו לכתוב דבר-מה, הוא מוצא חזון לרוחו קודם כל בעבר, בין אותם היערות, הנחלים ושדות הבר, אשר שם חלפו ימי נעוריו הראשונים בתוך חלומות נעימים על ארץ תקוות העם" (124).

דיון נוסף בענייני הספרות מתקיים בין שך, שחלה במלריה, לשותפו לחדר בבית-החולים. השותף מתלונן, שהסופר העברי הכותב בארץ נמנע בסיפוריו מלדון בבעיות המקומיות. אגב כך הוא מזכיר לטובה את ברנר שנגע במחלה "כלאחר יד בסיפורו 'בין מים למים'". כזכור, פתח ברנר את הנובלה בפטירתו ממלריה של נחמיה גמזו, אבי המשפחה ו"חובב ציון אדוק", "באחת המושבות הנידחות" בשומרון. מותו מסמן את תחילת הכישלון של משפחת גמזו להיאחז באדמת הארץ, כשם שחזרת בנו, שאול גמזו, אל המושבה הנטושה והיטרפות דעתו ליד קבר-אביו מציינת את תחנתו הסופית של הכישלון הזה. השותף לחדר אף מזכיר, לצורך השוואה, סופר פולני שהקציב "בספריו פרקים שלמים לקללת אלוהים זו", המלריה. על דרישה זו של שותפו לחדר, הזהה לדרישה מהספרות ששמע גם מפי פנינה פרלמן, עונה שך, "שסופר כותב על מה שהוא דולה בנפשו פנימה, לא לפי הזמנה ולא כפי שמעירים מן החוץ" (136). נימוקיו אלה של שך על אי-יכולתו לבטא בסיפוריו התקשרות נפשית לארץ ישראל מכינים את הקורא להמשך קורותיו. שלום שך ירד מהארץ, תחילה הגיע לפריז ומשם נסע לרוסיה. משום-מה לא התרשמו הרוסים מחיבתו הפטריוטית ל"יערות, הנחלים ושדות הבר" ומגעגעו ל"לחות" של רוסיה, ותלו אותו על אדמתה דווקא "באשמת ציוניותו" (186).

גיבור נוסף הנותן דעתו על שאלת הספרות הנכתבת בארץ-ישראל הוא כצפוי חיים זלצברג. בנעוריו כתב שירים וכשמלאו לו שמונה-עשרה מימנו הוריו את ההדפסה של ספרו היחיד, אשר "נשכח מן הלב" (78). במושבה אין יודעים שבעבר עסק בכתביה והוא מוכר לכולם כ"חיים החלבן", אך גם כעת, כשהוא בן חמישים ושש וחיינו נמצאים להרגשתו במדרון, מקנא זלצברג בסופרים המצליחים לתאר בספריהם "מחזות מהחיים". וכשהוא קורא בספר כזה "נדמה לו, שכל המתואר בו מעצם החיים לקוח, לא מהרהורי לב הסופר בלבד" (218). אחרי קריאת ספר כזה מתעורר גם אצלו הרצון

"להכניס לתוך ספר" תמונות "מעצם החיים", שהרי "החיים והספר היינו הך, שם סבל וכאן סבל. כי אין חיים בלי סבל ואין תיאורי חיים, שיכולים להשתמט ממנו" (219). ואף ש"מחזות התוגה של החיים", הנגלים לו בביתו ובבתי האחרים במושבה, מסעירים את רוחו, אין הוא יושב ומכניסם "לתוך ספר", אלא מרגיע את נפשו ביפי הטבע בעונות המתחלפות לעיניו.

מתי נכתב הרומן?

אחרי שמרכזים את ההתבטאויות האלה של גיבורי "במדרון" על הספרות ועל עבודתו של הסופר, מתבלטת מעצמה העובדה, שהייתה לנפ"ש השקפה מגובשת על הכתיבה ובמיוחד על זו המחייבת את הסופר העברי בתקופה שבה מחדש העם היהודי את היאחזותו באדמת המולדת. אף ששמו של ברנר מוזכר רק פעם אחת בשיחות הגיבורים על הספרות, וכדאי לשים-לב, שהוא מוזכר בהקשר אירוני מובהק: בשבח של קורא מהשורה, הזוכר אותו לטובה כסופר שנגע "כלאחר יד בסיפורו 'בין מים למים'" בבעיה מקומית, במחלת המלריה, ברור שכל האמירות של גיבורי הרומן מגיבות על השקפתו המסתייגת של ברנר מהיצירות שפרסמו סופרים מסוגה, סופרי העלייה הראשונה הארץ-ישראלים, על החיים הנרקמים כאן. הוויכוח הסמוי הזה עם ברנר מסייע לקבוע בתאריך מוקדם יותר מזה ששיערו מהדירי הרומן את השנה שבה החלה נפ"ש לכתוב את "במדרון".

הרצון להגיב באמצעות סיפור, שיצייר תמונה מהימנה יותר של ההתיישבות בארץ מזו הקיצונית ורוויית הייאוש שצייר ברנר בנובלה "בין מים למים", נבט אצל נפ"ש, ללא-ספק, מיד אחרי שקראה את הנובלה. ההתנגדות שלה לתמונה הקודרת מהחיים בארץ שתיאר ברנר בנובלה ודאי התחזקה אחרי שנדפס המאמר "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו", כשנה אחרי הופעת הנובלה, כי קוממה אותה הפסילה שפסל ברנר במאמרו את יצירת סופרי העלייה הראשונה על החיים בארץ. אף שקודם לכן לא ניסתה לכתוב רומן, אלא הסתפקה בתבנית הקצרה של הסיפורת, החלה להגות רעיון נועז לכתוב רומן שבו תגיב על עמדותיו של ברנר בנובלה וגם במאמרו. רומן שיתאר באופן מאוזן יותר את החיים במושבות וגם יקעקע את הסיכום המכליל של ברנר במאמריו לפיו הכתיבה של הסופרים הארץ-ישראלים היא ז'אנריסטית וחוטאת בהעלמת האמת על כישלון ההתיישבות בארץ.

מהדירי "במדרון", ניניה של נפ"ש, פירשו באופן שגוי את העדות שעל פיה קבעו, שהגרסה המוקדמת של הרומן גרסת המחברות הייתה יכולה להיכתב לכל המוקדם

"בסמוך לשנת 1920" (234). את קביעתם זו ביססו על העובדה שעל אחד מעמודי מחברת "המכתבים" נמצא שרבוט, שבצדו הוסיפה נפ"ש את ההערה הבאה: "זאת כתבה הנכדה יונה הציפור הקטנה". כיוון שיונה נולדה בשנת 1916, הניחו המהדירים של הרומן כי רק "סמוך לשנת 1920" הייתה "הציפור הקטנה" יונה בוגרת מספיק כדי לשרבט ציור כזה במחברת של הסבתא. חישובם אמנם מאשר את השנה המוקדמת ביותר שבה הייתה יונה כבר מסוגלת לצייר את הציור שמצאו משורבט באחד מעמודי המחברות של נפ"ש, אך אין חישובם מוכיח שבאותה שנה גם החלה נפ"ש את כתיבת הגרסה המוקדמת של "במדרון".

סביר יותר להניח, ש"הציפור הקטנה" יונה הוסיפה את השרבוט שלה באותו עמוד כאשר נפ"ש הניחה את המחברת פתוחה באותו עמוד על השולחן ללא השגחה עליה, באחת מההזדמנויות שבהן ניסתה להמשיך בעבודתה על הרומן על-ידי קריאה חוזרת של העמודים שנכתבו מספר שנים קודם לכן. רק ההערה שרשמה נפ"ש ליד השרבוט של נכדתה יונה היא מאוחרת, מתחילת שנות העשרים, ואילו את הגרסה המוקדמת של "במדרון", שלידה הוסיפה יונה ב-1920 או אף אחרי שנה זו את השרבוט שלה, כתבה נפ"ש לפני שנת 1915, ובוודאי לא לאחר שנה זו. כלומר: לכתיבת "גרסת המכתבים" המוקדמת פנתה נפ"ש קרוב להתלהטות הוויכוח סביב העמדה שביטא ברנר בשני פרסומיו, הסיפורתי והמסאי, על ההתיישבות בארץ ועל אופן שיקופה בכתיבתם של הסופרים הארצישראליים, "הציונית"-מדי-לטעמו. ואשר לגרסה הסופית, "הגרסה המשפחתית", עם הכותרת "רומן ארצישראלי", עם ההקדשה להנרייטה סולד ועם המאורעות משנות העשרים המאוזכרים בה - עליה אכן שקדה נפ"ש בין השנים 1925 - 1930, כפי שקבעו בצדק מהדירי הרומן.

סיבת עיכוב הפרסום

זיקת הניגוד שהובלטה בין "במדרון" לנובלה "בין מים למים" ולמאמר "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו" מעלה גם הסבר שונה מההסברים שנתנו מהדירי הרומן לעיכוב הפרסום של הרומן על-ידי נפ"ש, אחרי שהשלימה את הגרסה הקנונית שלה - "הגרסה המשפחתית". שלוש השערות לגניזת הרומן על-ידי נפ"ש עצמה העלו הנינים. הראשונה - מחלת הלב שבה לקתה בשנות חייה האחרונות "לא אפשרה לה להשלים את עבודתה" על הרומן. השנייה - גם אילו השלימה את כתיבתו, "לא היו בידיה המשאבים הכלכליים להדפסת הספר". והשלישית - "היסוסי המחברת עצמה - אם לפרסמו בחייה - עיכבו גם הם, בשעתם, את הוצאתו לאור" (227). שלוש ההשערות הללו סבירות, אך

הן לא היו מעכבות את הדפסת הספר, אלמלא הצטרפה אליהן הסיבה, שכנראה הכריעה יותר מהן בעד גניזת כתב-היד של הגרסה הקנונית - "הגרסה המשפחתית": מותו הטראגי של ברנר בפרעות תרפ"א (1921). כדי להבין את ההשלכות שהיו להירצחו של ברנר בפאתי יפו על החלטתה של נפ"ש לעכב את פרסום "במדדון" גם אחרי שהצליחה להשלים את הגרסה הקנונית שלו, צריך לסקור את ההתפתחות המשוערת של כתיבת הרומן מגרסה לגרסה.

כאמור, נקודת המוצא של נפ"ש הייתה רצונה לכתוב רומן שיתאר באופן מאוזן יותר את החיים במושבות וגם יקעקע את הסיכום המכליל של ברנר במאמריו לפיו הכתיבה של הסופרים הארץ-ישראליים היא ז'אנריסטית וחוטאת בהעלמת האמת על כישלון ההתיישבות בארץ. רצונה זה מובע לא רק בתוכנו של הרומן, אלא גם בתשומת הלב הרבה שהקדישה להצגת השקפתה על הכתיבה של הסופר ועל החומרים שמהן עליו לצרף סיפור, השקפה ששתלה אותה בפי הגיבורים של "במדדון". היא לא צפתה שהמטרה הזו, שהציבה במודע לכתיבת הרומן שלה, תניב עלילה דומה כל-כך לעלילת "בין מים למים" של ברנר. אי-אפשר לשער מתי בדיוק, אם כבר במהלך הכתיבה או אחרי שהשלימה את הגרסה הראשונה של הרומן, הבחינה נפ"ש, שקיים דמיון רב בין רכיבי השונים של הרומן שלה לרכיבי הנובלה "בין מים למים", אך אין ספק שהבחינה בכך. כדי להצניע את הדמיון בין שתי היצירות שקדה על גרסאות נוספות, ואף-על-פי-כן, מתברר כעת, שלא הצליחה להעלים לגמרי את הזיקה על דרך ההיפוך בין הרומן שלה לנובלה של ברנר. בין היתר נותרו גם בגרסה הקנונית המקבילות המרכזיות בין "במדדון" ל"בין מים למים": התבנית העלילתית הרב-דורית, הדמויות המתלבטות ונושאי ההתלבטות שלהם ואפילו סצינות שונות.

בולט, למשל, המאמץ שלה לבטל את הדמיון בין האינטריגה הרומנטית המשולבת בשתי היצירות. כזכור, השעין ברנר בנובלה שלו את הרובד האידיאי על סיבוך אהבה בין שאול גמזו האוהב את פנינה, אשר מגלה אהבה דווקא למתחרהו, דוד יפה. סיבוך כזה ולצורך דומה שילבה נפ"ש גם ברומן שלה, אך הכפילה אותו. אף שבמלכה פריש מאוהב צעיר בשם יעקב זלצר, הכותב אליה מכתבי-אהבה מיישוב בשרון, נפשה יוצאת אל שלום שץ, אך הוא אינו משיב לה אהבה אלא מחזר אחרי חברתה פנינה פרלמן, שמשיבה את פניו ריקם כיוון שליבה נתון לחתן האמור לחזור אליה מעבר לים. כלומר: במקום משולש רומנטי אחד, שפיתח ברנר בנובלה "בין מים למים", רקמה נפ"ש שני משולשים כאלה בעלילת "במדדון". דוגמה מתחום שונה למקבילה בין שתי היצירות על דרך ההיפוך אפשר למצוא בתיאור היחסים בין הדורות. בנובלה של ברנר מובלטת

ההשפעה הקשה שהייתה למחלתה ולפטירתה של הילדה הדסה על ייאושו של שאול גמזו. יחסים מקבילים אך הפוכים בין הדורות מתוארים ברומן של נפ"ש: חיים זלצברג נפגש מהחיוניות של נכדתו בת העשר (173) ומתעודד מנוכחותם של הנכדים הנמרצים בביתו בהיותו חולה (223).

מובן מאליו, שעד שלא ייערך מחקר שישקף את ההתפתחות בין הגרסאות של הרומן, יהיה קשה לבסס את ההנחה, שהמניע של נפ"ש לכתוב גרסאות נוספות לא היה רק רצונה ללטש את היצירה, אלא גם להצניע ככל האפשר את בולטות הזיקה בין הרומן שלה ובין הנובלה של ברנר. אך גם כך, צריך להודות, הצליחה למדי הצנעה זו, אם שתי חוקרות מנוסות כמו נורית גוברין ויפה ברלוביץ לא עמדו על הזיקה בין "במדרון" ל"בין מים למים" כשקראו את כתב-היד של הרומן. עם זאת, כדי למנוע כל ספק, חשוב להדגיש: הזיקה בין הרומן "במדרון" לנובלה של ברנר "בין מים למים" איננה אפילו במשתמע גניבה ספרותית. נפ"ש רקמה עלילה שונה עם דמויות שונות ועם יחסים שונים בין הדמויות. לנפ"ש היה רצון להגיב על מסקנת הייאוש של ברנר ביחס לסיכויי ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל, לכן ניתבה את גיבוריה למצוקות האישיות והלאומיות, שגם ברנר חשף בנובלה שלו ושגם היא עסקה בהן בסיפוריה הקצרים, אך נפ"ש הוליכה את הקורא אל מסקנה הפוכה לזו שאליה הוביל ברנר. מתוך התנגדות לייאוש המוחלט שביטא ברנר בנובלה "בין מים למים" על הסיכויים של ההתיישבות בארץ-ישראל להצליח, רקמה נפ"ש את עלילת הרומן "במדרון" כשקף הפוך של הנובלה. בעוד שברנר איננו מותיר בסיום הנובלה שום תקווה, מסיימת נפ"ש את הרומן באופטימיות, כי ברנר שפט את המאמץ ההתיישבותי הלאומי בארץ – ישראל מנקודת המבט של הפרט ואושרו בעוד שנפ"ש שפטה את המאמץ מנקודת המבט של ההכרח הלאומי.

בזיקת הרומן "במדרון" לנובלה של ברנר ניתן להסביר גם את עיכוב הפרסום שלו, אחרי שנפ"ש השלימה את הגרסה האחרונה שלו, כעשור וחצי אחרי שכתבה את הגרסה הראשונה וכתשע שנים אחרי הירצחו של ברנר. כבר בחייו היה ברנר סופר בעל מוניטין ונערץ בעיני קוראי העברית בארץ ובעולם. הנסיבות שבהן מת ברנר לא רק הגבירו את ההתעניינות ביצירתו, אלא גם הוסיפו תוקף של צוואה לייאוש מהצלחת ההגשמה של התחייה בארץ והילה של נבואה לספקותיו ביחס לעתיד ההתיישבות בארץ-ישראל. המעמד של נפ"ש בספרות העברית היה רחוק מזה שביצר לעצמו ברנר עוד לפני הירצחו. ולמעשה לא חרג פרסומה אף פעם מעבר לציבור הקוראים במושבות הארץ. בנסיבות

אלה אפשר להבין מדוע החליטה נפ"ש לעכב את פרסום הרומן שהשלימה אף שחלף כמעט עשור משנת הירצחו של ברנר. בחושיה הנכונים שיערה נכון, שאם למרות מאמציה להצניע את הזיקה בין הרומן שלה לנובלה של ברנר, יחשוף עובדה זו אחד ממוקיריו ומחוקרי יצירתו, תואשם בחיקוי גס של יצירתו ובפגיעה בזכרו. הרומן שלה יצטייר בנסיבות כאלה לא כניסיון לצייר תמונה מהימנה משל ברנר על ההתיישבות בארץ אלא כתעלול ספרותי, כניסיון של סופרת כמעט אלמונית להתפרסם על-ידי התגרות בסופר נודע ממנה.

"רומן ארצישראלי"

לצורך התגובה על הנובלה "בין מים למים" יכולה הייתה נפ"ש להסתפק בדמותו של הגיבור הגברי, חיים זלצברג. מדוע, אם כן, שילבה בעלילת "במדדון" גם את הגיבורה הנשית, מלכה פריש? אין ספק שאת מלכה פריש שילבה נפ"ש ברומן, כדמות מרכזית נוספת בעלילה, כדי להבליט את תרומתה של מתיישבת נשית בארץ-ישראל כשוות-ערך לתרומתו של הגבר להתיישבות. מדוע, אם כן, הבליטה פער כה ניכר בגילם? הפער בגיל היה דרוש לנפ"ש כדי להשעין על אמונתם של נציגי שני דורות מהמתיישבים את האופטימיות שלה ביחס לסיכויי ההצלחה של ההתיישבות בארץ-ישראל. אם חיים זלצברג צבר הר של מלח מכישלונותיו בארץ, תבוא מלכה פריש הצעירה והחדשה-רעננה לסמן בהצלחות דורה, דור החלוצים, שאליהם היא מצטרפת, את הצפוי בהמשך להתיישבות. נפ"ש עיצבה את שני הגיבורים של הרומן כדמויות מקבילות והבליטה את הדמיון ביניהם בערכים, במחשבות ובמעשים.

שני הגיבורים של הרומן עלו לארץ ממניעים אידיאולוגיים. בהגיעו לארץ תלה חיים זלצברג שלט במשרד כדי שיהיה תמיד לנגד עיניו: "מה עשית היום בעד העם והארץ?" (30). הרגשת החובה הזו כלפי "העם והארץ" מפעמת גם אצל מלכה פריש בעת שהיא מטפלת בחולים, מתוך "ההכרה הלאומית האומרת, שיקרים לנו חיי אדם בכל הגילים ומצווה לשמור מכל משמר על קיום נפש אחת מישראל. - - - היא הלא רואה בכל ילד שטיפלה בו את אזרח העתיד של המולדת" (96-97). במקצת מהחולים היא מטפלת תמורת שכר זעום ולאחרים, שגם תשלום כזה הוא למעלה מכוחם, היא מושיטה את עזרתה חינם. בניגוד לברנר שהוליד את שאול גמזו לטירוף דעת מתוך הרגשת כישלון אישית ולאומית, מבליטה נפ"ש אצל גיבוריה כושר התגברות על הקשיים שהיו מנת חלקם בארץ. ובאשר להיבט הלאומי - גם חיים זלצברג וגם מלכה פריש מודעים לקשיים שבהם נתונה ההתיישבות, אך בה-בעת הם צופים לה הצלחה. בשום פנים

ואופן אין לזהות ברומן את הייאוש ואת הכישלון, שאותם ניבא ברנר להתיישבות בעלילת הנובלה "בין מים למים".

ספקות מכרסמים גם את גיבורי הרומן של נפ"ש, אך אין אלו ספקות ביחס להצלחת ההתיישבות בארץ, אלא ביחס לגודל תרומתם לה. חיים זלצברג שוקע בעצבות, כי להרגשתו "אינו נותן במידה מספקת" לבניין הארץ (79), אחרי ש"הייתה לו השאיפה להביא תועלת ניכרת לארץ" (183). את מנוחת נפשו מדיר הפער בין דברי ההתלהבות שהוא משמיע באוזני הציבור ובין תרומתו להגשמת ההצעות שהוא מעלה בנאומיו: "מהי העבודה שלו? טיפול באי-אלו פרות, איזה עשרות תרנגולות וגינת ירק. האם זוהי עבודה, שצריכה לקחת את האדם כולו, את זמנו ואת מרצו ואת ישותו? הזהו פתרון כל החלום הגדול שנשא בחובו, בהיותו צעיר ובעומדו בשערי הארץ" (182). זהים לחלוטין לספקותיו של חיים זלצברג הם גם מחשבותיה של מלכה פריש: "לעתים מלכה בוחלת בעבודתה וחושבת שאין מקומה נקבע בין פועלים ועובדים - הבונים האמיתיים של המולדת - ההם שנושאים משאות כבדים להקמת הבניין! הם חורשים ועודרים ומפיחים רוח חיים בשממות ארצם, והיא - מה עושה? איזה ערך יש לעבודתה, למרות הקושי שבה והאחריות התלויה בה? - - - הרי לא השתלמה ולא הסתמכה, ואיזה ערך יש לכל התמסרותה היתרה לחולה" (103).

בסיום הרומן מסכם חיים זלצברג, היודע שלא יתרפא ממחלת הריאות שלקה בה, את מהלך חייו: "מה הוא עשה בחיים ואיזו תועלת הביא לעם ולארץ? אינו יכול בשום אופן לסכם את פעולותיו, רק יודע כי הוא שימש אחת האבנים הבלתי - מסותתות שהצטברו בערימה למטרת הבניין. - לא תוכר האבן האחת!" (221). הדימוי של תרומתו להגשמת מפעל התחייה בארץ-ישראל לתרומת אבן אחת ועוד יותר מכך לאבן בלתי-מסותתת, שאיננה די מפוארת כדי שתוצב בחזית הבניין, מעיד על ספקותיו ביחס לחשיבותה. הוא אמנם ממעיט מערך תרומתו להתיישבות באומרו "לא תוכר האבן האחת", אך נפ"ש מבליטה, שבלי תרומת אלמונים מסוגו, אי-אפשר היה להשלים את הבניין. ואכן בסיום הרומן, בשלב האחרון של חייו, היא המקיפה אותו באהבה. אמנם בתו הצעירה, צמחיה, לא תספיק להגיע במועד ולהצטרף לבתו הבכורה, ברורה, כדי לטפל בו, אך מלכה פריש הגיעה וכבר סועדת אותו בחוליו. וגם נכדיו, ילדיה של ברורה, נמצאים בצל קורתו וסובבים אותו. "בעיניים צמאות הוא מביט בכל אחד ואחד - - - הוא מכיר תודה לכולם עבור התמסרותם ורצונם לעזור ולהקל עליו. הנה הם כולם סביבו והוא ימות בנשיקה - טוב מוות בנשיקה!", ואכן כשהשיב את נשמתו לבורא כעבור יומיים נח על פניו "השקט הגדול, הנצחי, שאין לו יותר זעזועים כל שהם".

לא כך סיים ברנר את עלילת חייו של שאול גמזו. בסיום הנובלה "בין מים למים" חוזר גמזו אל המושבה בשומרון שננטשה על-ידי מתיישביה. המושבה העזובה היא מצבה להתיישבות שלא הצליחה, ובבית העלמין הקטן שבירכתיה העדות על הכישלון: הקברים של מייסדי המושבה שנפטרו ממלריה, ובהם גם קבר אביו, נחמיה גמזו. את חייו מסכם שאול גמזו כחיים "שאינן בהם תכלית עליונה", חיים "באפס רצון, באפס כל תקווה". לפיכך כורע שאול ומשתטח על האדמה הקרירה והלחה, שלא הניבה למתיישביה-גואליה אלא רק מוות בייסורים, ופיו מגמגם משפט המעיד שנטרפה דעתו עליו.⁴

הסיום הזה של "בין מים למים" הוא שהוליד את הרומן "במדרון", שבו הציגה נפ"ש את ההתיישבות הציונית בארץ בתקופת העליות הראשונות באופן מאוזן יותר מכפי שצייר אותה ברנר. נפ"ש לא העלימה טעויות וכישלונות שנעשו ביישוב ולא חסכה את הביקורת הקשה שהייתה לה על העסקנים במושבות ועל המצב החברתי ששרר בהן. היא שיקפה תמונה מציאותית על הקשיים והמכשולים שניצבים בפני ההתיישבות היהודית המתחדשת בארץ-ישראל, אך גם ביטאה, באמצעות חיים זלצברג ומלכה פריש, את אמונתה הבלתי-מעורערת בעתידה ובהצלחתה. שבעים השנים שחלפו מאז פטירתה הוכיחו שהפרוגנוזה שלה גברה על זו של ברנר. וכתשובה לזלזולו של ברנר בסופרי הז'אנר הארץ-ישראלי, זלזול שהודגש בסיפא של כותרת מאמרו - "ואביזריהו", שתלה נפ"ש בפי גיבורי הרומן שלה את השקפתה על הספרות שצריכה להיכתב בעידן הציוני בארץ-ישראל: הספרות צריכה לתאר את החיים במולדת. מהם עליה לקחת את החומרים ולהם עליה להעניק משמעות. היא דחתה את הנחתו של ברנר, שההווה הארץ-ישראלית טרם הפכה ראויה לספק חומרים לסופר העברי הכותב בארץ, משום שעדיין לא הגיעה ל"קביעות וטיפוסיות". לדעתה כל הווה ובכל שלב של התגבשותה ראויה שתשמש את הסופר בכתיבתו. נפ"ש האמינה שמתן ביטוי נאמן לתחייה הלאומית המתגשמת בארץ היא שליחותו של הסופר העברי בדור הזה ואת אמונתה זו ביטאה לא רק בעלילתו של הרומן "במדרון", אלא גם כאשר הוסיפה לשמו ביד בוטחת את כותרת המשנה: "רומן ארצישראלי".

⁴ ראה הסבר לסיום זה בפירוש לנובלה בספרי **שבנים**: אורן, י. (1981), **שבנים**, הוצאת מקור והוצאת יחד, עמ' 170 – 182.